

БОРБИЈЕ О. ПИЉЕВИЋ

САРАДЊА НАРОДА ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЦРНЕ ГОРЕ 1941. У БОРБИ ПРОТИВ ФАШИЗМА

Народу коме је стало до историјског идентитета, националног самоуправљања и даљег развоја, према могућностима и мери његовог друштвеног бића, не могу се наметати режими који тај народ унижавају и биолошки потиру. Ти народи спремни су да се бескомпромисно, без обзира на жртве, боре против оних који му такве односе намећу, па и далеко јачег непријатеља. Црногорци и Херцеговци по томе су у нашој и светској историји познати и признати, нарочито из ослободилачких ратова у XIX и XX веку.

За покретање народа у ослободилачку борбу неопходни су не само одговарајућа организација, већ и одлучност народа за борбу. То је могуће само у оним срединама у којима су народ у дужем периоду за то припремале демократске снаге, преплићући слободарску и демократску визију нових односа након уклањања противника који то спречава. Поред субјективног фактора, најширих маса и њихових вођа који ту борбу, носе успешан ток ослободилачке борбе зависи и од повољних унутрашњих и спољних догађаја и односа сељачких снага, који дају импулс и јаснију визију ослободилачке борбе, везујући је за демократски опредељену ратујућу страну у сукобу ширих размера.¹

Могућности за масовни народни устанак веће су у срединама и на територијама где ти фактори имају дубље корене и израженије облике испољавања. Наслеђено искуство из прошлости и однос непријатеља према становништву спутавају и подстичу на брже окупљање народа у оружану борбу. Становништво изложено суровој експлоатацији и геноциду брже се организује на самоодбрану и одлучније супротставља таквој политици непријатеља, без обзира са којих он позиција наступа.

Устанак у Југославији 1941. године, због свега тога, али и других фактора, истовремено није почео. У свим крајевима зе-

¹ Борбе О. Пиљевић, Специфичности развоја устанка у Херцеговини 1941. ЈИЧ, 3—4, Београд 1968, стр. 147—148.

мље оружана борба није била истоветна, ни по снази основних чинилаца, ни по организованости и спремности народа и њихових вођа који су ту борбу водили. Зато је устанак у неким крајевима Југославије имао карактеристике мањих герилских акција, а у другим је од самог почетка добио масовне размере, и по броју учесника и по простору на коме се оружана борба водила. Устанак народа Херцеговине у другој половини јуна и тринајестојулски устанак црногорског народа, као и устанак народа у западној Босни, Лици, Банији и Кордуну од самог почетка те борбе има све карактеристике масовног народног устанка, који ће друге крајеве Југославије захватити том снагом тек у августу и септембру 1941. године.²

Политичко деловање родољубивих и демократски одређених појединаца, група и партија у народу, посебно антифашиста и других лево оријентисаних снага са КПЈ на челу, пред и у току рата, пресудно су утицали на политичко усмеравање већине становништва у Црној Гори и Херцеговини у оружану борбу против фашистичких окупатора и њихових слугу. У срединама у којима су се у дужем периоду гајили и преплитали родољубље, слободарска свест и борбене традиције са ослободилачким, демократским и револуционарним идејама лакше се народ покретао у оружану борбу. Црна Гора и Херцеговина, али и неки други крајеви Југославије, то су потврдили и 1941. године.

Вековна борба Црногораца и Херцеговаца против заједничког непријатеља, дубоко је сјединила становништво ових крајева у једну националну целину, чије се становништво под налетима јачих непријатеља или након победа над непријатељима померало према Херцеговини или обратно, према Црној Гори. Но овим просторима су 1941. године поново дошли до изражаја солидарност и помоћ у борби против заједничког непријатеља, користећи у тим борбама сва она позитивна искуства из minulих ратова. Државна или административна граница никада није била препрека Црногорцима и Херцеговцима на овим просторима да изграђују, негују и проширују не само блиске родбинске и пријатељске везе него и све друге односе, који су становништву били потребни за његов опстанак и развој. Колико је становништво Црне Горе и Херцеговине било повезано са безброј нити показује и то да су они имали заједничка друштва и организације и узајамно се помагали и у иностранству, где су живели као економски и политички емигранти. У буржоаској Југославији, а нарочито у Зетској бановини којој је припадала источна и знатан део јужне Херцеговине, изграђивало се једи-

² Перо Морача, Југославија 1941, Београд 1971, стр. 157—159, 265, 280—285; Душан Лукач, Устанак у Босанској Крајини, Београд 1967, стр. 82—84, 142—156, 201—214, 273; Здравко Антонић, Устанак у источној и централној Босни 1941, Београд 1973, стр. 124—125, 134, 157; Борбе Пиљевић, Херцеговина 1941, у књ.: 1941 у историји народа Босне и Херцеговине, Сарајево 1973, стр. 220—223; Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, књ. 1, Београд 1963, стр. 41—111.

нство српског и црногорског народа што ће се у пуном облику изразити не само у почетку него и током ослободилачког рата и у овим крајевима и на другим просторима Југославије.³

Устанак у Херцеговини и Црној Гори 1941. године имао је све карактеристике народног устанка као и у другим деловима Југославије, али и неке изразите специфичности. Услови у којима је оружана борба против непријатеља отпочела утицали су на особеност извора и неких манифестација борбене и моралне снаге становништва које се определило за борбу. Основни циљеви ослободилачке борбе били су уништење непријатеља и извојевање слободе. У самом почетку те борбе сјединили су се патриотско и антифашистичко опредјељење огромне већине становништва у устанку. Каснији развој оружане борбе и политичка диференцијација довешће до поларизације у устаничким редовима, из које ће се развити два међусобно супротна политичка покрета, партизански и четнички покрет. У односу на окупатора и квислинге, лево оријентисане снаге у тој борби, понесене револуционарним радикализмом — социјалном револуцијом — исказаће надмоћност над борбеним моралом окупатора и његових слугу у овим крајевима и утицати да мање и недовољно организоване и наоружане устаничке снаге, а касније партизанске јединице, успешно савладају много јачег непријатеља. То је било могуће, поред осталог, и због тога што су тој борби фронт и позадина били јединствени, народ и војска упућени једни на друге, како у оружаним акцијама, тако и у изградњи свих облика власти на ослобођеним територијама. Заједничком снагом бораца под оружјем, и народа у позадини, савлађивани су сви они отпори и препреке које је непријатељ пред народ и борце постављао, очувана жива сила народа под оружјем и неборачко становништво и њихова имовина, што је била залога даље успешне борбе. То јединство народа и бораца под оружјем била је снага коју непријатељ није могао уништити, без обзира што је примењивао разне облике политичке деструкције и оружаног терора и геноцида. У томе и јесте величина и трагика ослободилачке борбе наших народа, којима је окупатор наметнуо братоубилачку, верско националну и класно политичку борбу и сукоб ширих размера који ни једном од југословенских народа у суштини није одговарао.

Устанак српског народа у Херцеговини јуна 1941. године био је дубоко прожет ослободилачком борбом тог народа у прошлости и инспирисан ослободилачком и антифашистичком борбом црногорског и руског народа у чију је помоћ и победу над непријатељем полагао велике наде. Учешће Црногораца са својим мањим или већим јединицама у јунском устанку и касније у току НОР-а, нераскидиви су део заједничке ослободилачке борбе црногорског и херцеговачког народа против фаши-

³ Ђ. Пиљевећ, н. н, ЈИЧ, 3—4, 1968, стр. 149—151; Гојко Миљанић, Никшићки НОП одред, Београд 1970, стр. 14—17, 20.

стичког окупатора и његових слугу у Југославији. Тринајесто-јулски устанак у Црној Гори био је подстицај народу Херцеговине да још одлучније и организованије, у најужој сарадњи са Црногорцима, уништава непријатеља. Од самог почетка те борбе у Херцеговини против усташа и италијанског окупатора не мали војни и политички допринос дали су Црногорци, у најтежим моментима били и подстицајни фактор за мобилизацију бораца и становништва у оружану борбу.⁴

У априлском рату 1941. године већина бораца из Херцеговине и Црне Горе борила се у саставу Херцеговачке и Зетске дивизије на фронту према Скадру. У западној и деловање јужне Херцеговине усташе су већ од 8. априла вршиле нападе на војне јединице, установе или присталице Југославије, а 9/10. априла извршиле су побуну у Мостару и Чапљини коју су три дана касније угушиле јединице Југословенске војске из Мостара и Билеће.⁵ Успешне борбе тих и других југословенских јединица на фронту према Скадру онемогућио је брз продор немачких моторизованих снага из Македоније према Косову и Србије према Санџаку и Црној Гори. Из Никшића су 17. априла немачке моторизоване снаге преко Требиња продрле у Дубровник, да се споје са својим снагама које су од Сарајева и Мостара наступале према Херцеговини и јужном Јадрану. Наступајући из правца Подгорице преко Никшића према Билећи, Требињу и Дубровнику, а од Сплита долином Неретве према Мостару, италијанске окупационе дивизије су до 20. априла запоселе све значајније стратешке тачке, раскрснице путева и жељезничких пруга и гарнизоне у Херцеговини и Црној Гори. Херцеговину су после јединице 17. армијског корпуса дивизије „Littorio”, потом „Marke” и друге моторизоване артиљеријске и друге снаге. У Билећи је стациониран и 49. батаљон црних кошуља као елитна јединица фашистичке окупационе армије на овим фронтима. Немачке окупационе јединице повукле су се из италијанске интересне зоне, задржавајући мање делове за обезбеђење налазишта боксита у западној Херцеговини и луку Плоче, оно што италијански окупатор није добио ни у једном делу немачког окупационог подручја у Југославији. То је био почетак сукоба ова два окупатора, а испољаваће се у разним облицима и трајати током читавог рата кроз њихов однос према квислинзима.⁶

⁴ Исто.

⁵ Архив Војноисторијског института, Београд, к. 85—110/14—1; к. 202-1/1; Велимир Терзић, Југославија у априлском рату 1941, Титоград 1963, 504—505, 520—521; Ђ. Пиљевић, Устанак у Херцеговини јуна 1941, ВИГ, 1, Београд 1990, стр. 33—36.

⁶ АВИИ, к. 68—23/1; В. Терзић, н. д, стр. 485—486; Херцеговина у НОБ, Београд 1961, стр. 50; Ђ. Пиљевић, Билећа у НОР и револуцији, 1, Београд 1983, стр. 16; Радован Папић, Херцеговина у народноослободилачкој борби, Београд 1983, стр. 30; Рафаел Брчић, Прилог разматрању окупационог система у Босни и Херцеговини, Прилози, 3, Сарајево 1967, стр. 179—197.

Неприхватајући капитулацију и ропство, већина бораца из Херцеговине и Црне Горе, са фронта се са оружјем враћа преко планина и беспућа у своја родна места, избегавши заробљавање и предаје оружја окупатору. Родољубље и борбене традиције Црногораца и Херцеговаца тада су се поклопиле са идејама оних снага у народу које су заговарале пружање отпора и наставак оружане борбе до коначног ослобођења. У томе су предњачили комунисти, леви земљорадници и демократи, који су и својим сопственим примером показивали народу да скупља и скрива оружје и да се спрема за наставак оружане борбе. Народ је посебно огорчило држање дела државног и армијског врха и издаја земље. Бежећи испред непријатеља, 15. априла, преко Калиновика, Гацка и Билеће у Никшић стиже и краљ Петар II са делом владе и истакнутих представника владајућих врхова Краљевине Југославије и са аеродрома на Капином пољу напуштају земљу. Народ је одвлачио бачено оружје бивше југословенске војске, новац и друге драгоцености Народне банке који су остали после одласка краља и његове свите у иностранство. Било је јасно да ће оружје народу под окупацијом фашиста и њихових слуга значити живот, те се у мају у Црној Гори и пограничним крајевима Херцеговине развила трговина и шверц оружјем.⁷

Од самог почетка окупације, у Херцеговини се преплићу и супротстављају политички, економски и војни интереси окупатора и њихових сарадника. Свако од њих желео је да уз помоћ других успостави такве односе и нађе ослонац у оним снагама које ће му омогућити доминантан утицај на развој догађаја и односа снага и већу експлоатацију природних богатстава и становништва. Немци су то чинили преко усташа, а Италијани преко усташа и представника српске буржоазије. Јавно су подржавали фашистички режим у Загребу, а тајно преко представника српске буржоазије, тражећи да се Херцеговина укључи у састав „независне“ Црне Горе. У ту активност укључио се и сепаратистички Привремени црногорски комитет, који тражи да се бивше територије Зетске бановине прикључе Црној Гори и настоји да формира привремене подкомитете у свим већим местима Херцеговине који ће ту акцију водити.⁸ С друге стране, усташки опредељени представници муслиманског и хрватског становништва у источној и јужној Херцеговини, која се налазила под окупацијом Италијана, одлазе на поклоњење немачким и усташким властима у Сарајево и Загреб тражећи припајање ових крајева НДХ. Ова активност и једних и других била је

⁷ АВВИ, к, 2—6/1; к. 739—1/150; к. 2001—16/21—8; Ђ Пиљевић, н. н, ВИГ, 1/1990, стр. 36—37; Г. Миљанић, н. д, стр. 24—25, 30—31.

⁸ На Цетињу су почетком и средином маја 1941. боравили Саво Љубибратић, Душан Ненезић, др Обрад Новаковић, др Новица Краљевић и други. На Цетиње су ишле делегације Срба из Требиња, Мостара, Љубиња, Билеће и Гацка. — „Зета“, Подгорица, 8. V и 8. VI 1941; Радоје Пајовић, Окупација Црне Горе и планови за стварање „независне“ црногорске државе, Историјски записи, 2, Титоград 1981, стр. 275, 295.

посебно жива у другој половини априла и првој половини маја 1941. године.⁹

Подстицани од Немаца и усташких првака из Загреба, усташе у Херцеговини настоје да на овим просторима успоставе своју власт, вршећи у том циљу притисак на италијанске окупационе власти да им у свему предају власт. Римским споразумом између Мусолинија и Павелића, 18. маја 1941. године, италијанске снаге се из Херцеговине повлаче и до краја маја предају сву власт усташама, задржавши део својих снага дивизије „Марке“ у Мостару и Требињу.¹⁰ Према Црној Гори овим уговором утврђена је источна граница од Груда до масива Оријена, а између Херцеговине и Црне Горе ишла је линијом Билећа-Гацко-Чемерно-ријека Дрина. Усташе се овим нису задовољиле и уз помоћ немачког окупатора границу од 25. маја према Црној Гори померају на стару државну границу између Аустро-Угарске и Црне Горе, што ће потврдити посебним уговором између фашистичке Италије и НДХ 27. октобра 1941. године.¹¹

Од почетка априла до почетка маја 1941. године у Херцеговину је упућено више усташких првака емиграната да уз помоћ „домаћих“ усташа, из редова муслиманског и хрватског становништва, и католичких свештеника раде на успостављању усташке цивилне и војне власти на читавој територији Херцеговине.¹² Формирана су усташка повереништва и логори у среским местима, табори у општинама и ројеви у селима у које су укључени усташком покрету настројени припадници хрватског и муслиманског становништва у Херцеговини, као појачање снагама које су доведене из других крајева НДХ. Предузете су све мере да се што пре оформе нове, и поседну бивше жандармеријске касарне, а у постојеће и друге гарнизоне доведу домобранске јединице и усташка војница, нарочито у места у близини херцеговачко-црногорске равнице. У Грабу, Ластви, Планој, Дивину, Мекој Груди, Крстачама, Коритима, Змијинцу, Степену, Шиповици, Наданићима и Врби распоређене су усташке жандармеријске снаге. Да би и боље контролисали границу према Црној Гори јаче усташке домобранске снаге стациониране су у Билећи, Гацку, Требињу, Љубињу и Невесињу, одакле су могле да брзо интервенишу на простору источне Херцеговине према Црној Гори. Као појачање у Билеће је доведена и једна бојна Војне Крајине са четама у Гацку и Требињу.¹³

У административном погледу источна и дио јужне Херцеговине потпао је под надлежност велике жупе „Дубрава“ у Дубровнику, а остали део под велику жупу „Хум“ у Мостару. Под

⁹ АВИИ, к. 171а—36/1.

¹⁰ Зборник НОР, т. XIII / 1 Београд 1969, стр. 19; ВИГ, 3/1952, Распоред непријатељских снага у Југославији 1941; Ђ. Пиљевић, н. н, ВИГ, 1/1990, стр. 38.

¹¹ Зб. НОР, т. XIII, стр. 170.

¹² АВИИ, к. 10—1/43; к. 590—1/7; Ђ. Пиљевић, н. н, ВИГ, 1/1990, стр. 38—39.

¹³ АВИИ, к. 143—11/1; к. 171а—36/1; 8/1—2.

командом Јадранског дивизијског подручја налазиле су се усташко-домобранске снаге у Херцеговини и јужној Далмацији, 13. и 14. пешадијски пук и јединице Војне Крајине, усташка војница, артиљеријске и ваздухопловне јединице стациониране у војним гарнизонима у Мостару, Требињу, Билећи, Стоцу, Невесињу, Гацку, Автовцу, Коњицу и другим местима. Успоставивши цивилну и војну власт усташе су могле да пређу на остварење свог основног плана — истребљење српског становништва у овим крајевима Југославије.¹⁴

Већ у току априла и маја Херцеговином су крстарили усташки емисари¹⁵ који шире фашистичку политику и заговарају борбу против свих противника НДХ, посебно Срба, Јевреја, антифашиста и присталица демократског и револуционарног покрета, без обзира на верску и националну припадност. Сиромашним и декларисаним елементима обећавали су добру зараду у НДХ и Немачкој и имовину „уклоњених“ противника усташког режима. Да би за ту политику придобили што више муслиманског становништва, усташе су га прогласиле „цвијетом хрватског народа“, дајући му разне повластице, оружје, храну, истакнуте положаје у органима власти, жандармерији и домобранству и имовину убијених Срба и Јевреја. На руководеће положаје у Херцеговини усташе постављају своје проверене истомишљенике — трговце, богатије сељаци, припаднике бившег беговата, бивше жандармеријске официре, ниже и више чиновништво и малобраћанску интелигенцију који су до рата и након окупације свесрдно прихватили фашистичке идеје и клероусташку НДХ.¹⁶ Пропаганду усташких првака пратила је у народу и усташка штампа из Загреба, Сарајева, Мостара и других места НДХ, која је у овим крајевима растурана у већим количинама у хрватским и муслиманским селима и градовима, већ од друге половине априла и током маја и јуна, у којој се заговарало уништавање српског народа и сејањем мржње црногорском народу и свим противницима НДХ и фашистичких земаља Немачке и Италије.¹⁷ Усташе су настојале да остваре планове Аустро-Угарске о измјени етничке структуре становништва у пограничним крајевима Херцеговине према Црној Гори, подстичући на злочине хрватско становништво и муслиманско које је са Србима измешано живело у селима и градовима тог дијела Херцеговине. Зато ће

¹⁴ Зб. НОП, IV—1, Београд 1951, стр. 227.

¹⁵ Посебно су се истицали: Хакија Хаџић, Алија Шуљак, Павео Цански, усташки верник за Херцеговину од 1940. Путем штампе и инструкција, велику помоћ усташама у Херцеговини пружили су и Андрија Артуковић, Јозо Думандић и сам Анте Павелић, који су у Херцеговини до рата посејали семе мржње и раздора између Срба, Хрвата и Муслимана.

¹⁶ АВИИ, к. 61—54/3—4; к. 223—27/3—2; к. 1995—2/1; Зб НОР, IV—1, стр. 447; Херцеговина у НОБ, стр. 101, 126.

¹⁷ Посебно су се истицали: „Хрватски народ“, „Народне новине“, „Нови лист“, „Кршћанска обитељ“ — Ђ. Пиљевић, н. н, ВИГ, 1/1990, стр. 40—41.

и злочини над српским становништвом почети у местима дуж црногорско-херцеговачке границе.¹⁸

Након успостављања власти усташе су захтијевале под претњом смртне казне да српско становништво оружје и војну опрему преда усташким властима, као што су то чиниле и италијанске окупационе власти у априлу и првој половини маја 1941. године. Законским одредбама и уредбама су стварале „правну“ основу својих злочина. Забрањена је употреба ћирилице и свих оних обележја који карактеришу српски народ на просветном и духовном плану, посебно је било забрањено масовно окупљање Срба и других противника НДХ, богослужење у православним црквама, напуштање места без дозволе усташке власти, кретање и употреба светла ноћу у кућама „непоћудних елемената“, противника НДХ. Реализацију тих мера усташка власт поверава својој жандармерији, „дивљим“ усташама и „заштитним ловцима“, наоружаном муслиманском и хрватском становништву у селима и градовима који обилазе села, врше преметачине, пљачкање и терор над народом. Упркос томе, усташе су „заплениле“ само мање количине наоружања, углавном старије производње или неисправно. Комунисти и други патриоти, нарочито у мостарском, требињском, билећком и столачком срезу, настоје да у усташке органе власти убаце своје чланове и симпатизере како би преко њих пратили кретање и политику усташа. До потпуног успостављања власти у источној Херцеговини, и већини делова јужне Херцеговине, није било већих прогона и хапшења јер су усташе код становништва желеле да створе илузију о „новој“ власти која ће обезбедити миран живот и припремити становништво за отпор политици окупатора. Отваране су радње, службеници су ишли на посао у среским и општинским уредима, што је довело до извесног опуштања, небудности и неприпремљености великог дела становништва за удар на њихову биолошку егзистенцију. „Идила“ примирја кратко је трајала, јер су крајем маја и почетком јуна отпочела масовна хапшења, убијања и депортовања становништва у затворе и логоре у Херцеговини и другим деловима НДХ. Путем прогласа, те разноврсне усмене и писмене агитације, отвореним терором и пљачком коју су проводиле „дивље“ усташе, оружници и „заштитни ловци“, усташка власт је наговестила тешка времена и страдања српског становништва. Усташе, не само појединачно, већ и свим Србима и Јеврејима одузимају трговачке и занатске радње, моторна возила, радио и фотографске апарате, писаће машине и друге ствари од вриједности које међусобно деле дили упућују на одговарајуће усташке уреде у Мостару, Загребу и Сарајеву. Усташке власти, да би то темељито урадиле, вршиле су „попис“ становништва и имовине и правиле спискове „непожељних елемената“. Јевреји су морали да носе на одјећи видно истакнуте ознаке, ограничено им је кретање, одлазак на пијацу и радње,

¹⁸ Милорад Екмечић. Ратни Цељеви Србије 1914, Београд 1973, стр. 112—113; Ђ. Пиљевић, н. н, ВИГ, 1/1990, стр. 41.

а Србима забрањено свако удаљавање из стана и места становања па су се морали свакодневно јављати усташким властима.¹⁹ Од самог почетка успостављања своје власти усташе у Херцеговини спровode осмишљени и добро организовани терор и геноцид. Крајем маја и почетком јуна на удару су се прво нашли православно становништво, богатији трговци и сељаци, интелектуалци и угледни људи у селима и градовима у које је народ имао поверења и који би могли организовати и предводити народ у оружаном борби. Један дио тих људи бежи у Црну Гору, Далмацију и Србију, остављајући имовину и свој народ, а спашавајући голе животе и своје породице.²⁰

У априлу и мају 1941. у Херцеговини је наступило тешко стање не само због терора усташа и политике италијанског окупатора, већ и због тога што су у ове крајеве протерани Срби из Војводине са Косова и Метохије, Славоније, Далмације и других крајева Југославије. Међу њима био је и већи број комуниста и присталица других политичких партија чија се активност у народу одмах осетила. Становништво Херцеговине и пограничних села Црне Горе прихватило је избјеглице и пружио им уточиште и заштиту. Највише избјеглица у Црној Гори смештено је у пограничним селима шавничког и никшићког среза, и то у општинама Бањани, Голији, Вучјем Долу и Жупи пивској. У мају су формирани посебни одбори за прихват и исхрану избјеглог народа, а у другој половини маја и почетком јуна и посебни фондови за избјеглице из Херцеговине и других крајева Југославије.²¹

Српски народ у Херцеговини, као и другим деловима поробљене и распарчане земље, после априлског рата нашао се у посебно тешком положају. Окупатори и квислинзи оптуживали су га за рат и сматрали главним противником фашистичке политике у Југославији, те су према њему и заузели посебно оштре мере кажњавања и одмазди. То ће најсистематскије и најдрастичније, у виду масовног геноцида, остварити усташе НДХ. По окрутности у свему су надмашили своје узоре — италијанске и немачке фашисте, а по начину извршавања злочина убрајају се међу оне које су у прошлости чинили варвари. У току успостављања своје власти, усташе су добро организовале пропаганду на свим територијама и свим средствима гдје им се за то указала прилика. Хрватском и муслиманском становништву, окупацију и своју власт приказивали су као „ослобођење од српског националног угњетавања“, а НДХ као „државу двију вјера, католичке и исла-

¹⁹ АВИИ, к. 171—2/18—1; к. 189—3/1; Ђ. Пиљевић, н. н, ВИГ, 1/1990, стр. 40; Херцеговина у НОБ, стр. 184; Сима Симић, Прекрштавање Срба за вријеме другог свјетског рата, Титоград 1958, стр. 38.

²⁰ Исто.

²¹ Ђ. Пиљевић, н. н, ВИГ, 1/1990, стр. 41; Стево Ковачевић, Устанак у општини граховској, ВИГ, 3, Београд 1962, стр. 59—61. Одбором у Грахову руководили су Сако Ковачевић и Мирко Б. Булајић.

мске“ која ће свим средствима „бранити интересе католицизма и ислама од њиховог најљућег непријатеља — православља“. Ве- што користе тешко наслеђе прошлости, заоштравају још више међуљудске, националне и верске сукобе. Пропаганда за успостављање власти праћена је и другим активностима у циљу придобијања за усташку власт и политику што већег броја хрватског и муслиманског становништва. На територије које су у потпуности контролисали, а делом и на оним које ће касније запосести, усташке власти већ почетком маја из Загреба, Сарајева и Мостара шаљу проверене руководиоце, а тајним каналима и „окружнице“ у којима се тражи да Срби „на територији Хрватске, сви до једног, морају бити побијени“. У циљу реализације тих планова у селима и градовима овог дела Југославије одржавају се тајни састанци најповерљивијих усташких првака на којима редовно учествују католички свештеници, усташе. Средином маја усташке власти су оцениле да су створени сви услови да се приступи масовном уништавању српског становништва у НДХ. До Римских споразума у томе су им извесне тешкоће причињавали Италијани, који су у овим крајевима Херцеговине имали сву власт. С друге стране, и страх од реакције црногорског народа био је присутан у неким местима источне Херцеговине код муслиманског и хрватског становништва, пре свега у Билећи, Требињу и Гацку, како ће се црногорско становништво понашати у односу на потезе усташке власти.²² Крајем (28) маја у Херцеговину стиже одабрана група усташких емиграната и „загребачких свеучилишћараца“ да убрзају реализацију усташких планова у овим крајевима. Све је учињено да у првом налету на српска села и градове у источној и делу јужне Херцеговине, већ крајем маја и почетком јуна буду ликвидирани најистакнутији и најспособнији представници српског народа и тиме створе предуслови за потпуну реализацију замишљене клероусташке и германске политике о потпуном уништењу српског народа у овим крајевима, које је требало населити оданим присталицама из редова хрватског и муслиманског становништва и здругих крајева.²³ За општи напад на српско становништво послужио је усташама њихов проглас од 31. маја о предаји оружја и војне опреме, под претњом смртне казне, ако се иста не преда и становништво у потпуности не прихвати политику усташке НДХ.²⁴

Масовна хапшења и убиства захватила су почетком јуна пограничне крајеве Херцеговине према Црној Гори, нарочито требињски, гатачки, љубински и билећки срез, а у северној Херцеговини невесињски срез. У току јула и августа масовна убиства српског становништва, Јевреја, антифашиста и других противника НДХ захватиће и добити размере масовног геноцида

²² Ђ. Пиљевић, н. н, ВИГ, 1/1990, стр. 62—64.

²³ АВИИ, к. 143—4/1—5; 8/1—2; Херцеговина у НОБ, стр. 106.

²⁴ АВИИ, к. 1436—57/3—1; Ђ. Пиљевић, Херцеговина 1941, стр. 221—225.

и у осталим деловима Херцеговине. Усташе су убијале без суда и пресуде, без права на одбрану и жалбу. Ови злочини су вршени под паролом „уништити све Србе у Хрватској, Босни и Херцеговини. . . и створити велику Хрватску државу”. Планови за ту акцију разрађени су у Загребу, Сарајеву и Мостару, а њихову реализацију преузеле су усташке власти у срезовима и општинама. Убијани су не само одрасли мушкарци, већ и жене, деца и старци — маљевима, секирама или су клани ножевима, спаљивани у кућама или на други зверски начин убијани. Окупатори су подржавали усташко „уређење нове Европе” и у овом делу Југославије, али су се згражавали над варварством чинилаца тих злочина. Немачке окупационе власти из Загреба, које су иначе биле наклоњене усташкој НДХ, обавештавале су Берлин да усташе у Херцеговини „чисте и успостављају своју власт огњем и мачем, убијајући све од реда — одрасле мушкарце, старце, жене, децу, па и новорођенчад”. Имовину убијених усташе су делиле између себе, а куће су присвајали, најчешће домаће хрватско становништво које је подржавало усташку власт.²⁵

Првог јуна масовна убиства почињу у селима требињског (Ластва, Баре, Требиње) и гатачког среза, уз границу према Црној Гори — Међуљићи, Степен, Зборна Гомила, Суховићи, Пржине, Церница, Пусто Поље, Заградац и Корита, где је 4/5. јуна извршен масовни злочин над становништвом Корита и околних села, имовина опљачкана, а знатан део кућа попаљен. У Корићку јаму бачено је 216 људи из Корита и околине и више десетина Јевреја, које су усташе из разних крајева Херцеговине и НДХ држале затворене у војном логору у Автовцу.

Петог јуна усташе из Борча убијају становништво и спаљују село Изгоре у гатачком срезу. У Херцеговину половином јуна стиже Јуре Францетић командант злогласне усташке Црне легије, са добровољцима из западне Херцеговине и других крајева НДХ да помогну усташама у источној Херцеговини, војсци и жандармерији око потпуног уништавања српског становништва у тим крајевима. Нови талас злочина захвата Гацко, Автовац, Пусто Поље, Заградце и Степен. Срби су убијани на Палићу код Степена и на више места у гатачком пољу, а жртве бацане у реку Мушницу (понорницу) или јаме рудника мрког угља у Гацку.²⁶ Од 3. јуна, злочинима су захваћена и села невесињског и љубинског среза, а након избијања масовног устанка, у другој половини јуна и столачки, мостарски и чапљински срез. Реке Неретва, Требишњица, Брегава и бројне крашке јаме биле су гробнице на хиљаде свирепо убијених Срба, а ушће Неретве све до Пељешца било је пуно лешева Срба. Усташке власти из Метковића захтевале су од усташких власти у Мостару и Загребу да се Срби не бацају у реке и не загађују реке и море. Према

²⁵ АВИИ, к. 118—32/6—3.

²⁶ Бранко Ковачевић, Саво Скоко, Јунски устанак у Херцеговини 1941, Историја радничког покрета, 1, Београд 1965, стр. 89—101.

прикупљеним подацима у тим злочинима страдало је између 12.000 и 15.000 Срба и других противника усташке власти, али је ових других — из редова Јевреја хрватског и муслиманског становништва био мали број. Иако је устанак у источној Херцеговини спречио даље масовне злочине усташа, у лето и јесен захваћени су злочинима коњички, прозорски и љубушки срез. Највише су страдали Срби у Мостару и столачком срезу. У свим масовним злочинима учествовало је и католичко свештенство, као организатори, па и извршиоци, док је други део католичког свештенства био ангажован на прекрштавању православног становништва, које је преостало после масовних злочина и у оним деловима Херцеговине који нису били захваћени устанком.²⁷

Терор, масовна убиства и покатоличавање угрозили су физички и национални опстанак српског народа у овим крајевима Југославије, те становништво бежи у шуме и планине, у збегове, или у Црну Гору, Далмацију и Србију. За борбу сво способно српско становништво у селима и градовима организује се да брани села и збегове народа у планинама. Већ 3. јуна у невесињском срезу устаници се сукобљавају са усташама, а устаници из гатачког среза и пограничних села у Црној Гори од 6. до 9. јуна воде борбе против усташа, посебно на терену Мека Груда — Корита, Зборна Гомила — Степен, где уз херцеговачке устанике учествују групе бораца из Бањана. Истовремено устаници из српских села Дулићи, Наданићи, Пржине, Степен и Вратковићи заједно са црногорским борцима из Пиве и Голије 6. и 7. јуна уништавају усташке жандармеријске станице у Казанцима, Јасенику и Врби и протерују усташе у Гацко, Автовац и Кулу Фазлагиха. Један део неборачког становништва из српских села уз херцеговачко црногорску границу прелазе у Црну Гору јер су се тада водиле и оштре борбе у рејону Врбе, Чемерна и Живња. У току тих сукоба уништене су 4 жандармеријске станице и убијен и заробљен већи број усташа и жандарма којима је судио народни суд. Јака усташка упоришта Гацко, Автовац и Кула Фазлагиха, налазила су се на просторима са којих су усташе могле веома брзо својим снагама да продру и у црногорска села, те се у Црној Гори, у селима према Херцеговини, формирају ударне групе и чете које своја дејства преносе у Херцеговину и пружају помоћ херцеговачким устаницима, или штите збегове народа у планинама, нападају мање непријатељске формације дуж комуникација и већих упоришта усташке власти у источној Херцеговини. У току јуна у пограничним селима Црне Горе према Херцеговини. У току јуна у пограничним селима Црне Горе према Херцеговини формиране су 52 устаничке чете и групе са око 1.000 бораца. Напад усташа на Србе у Херцеговини схваћен је у пограничним црногорским селима као директни напад на црногорско становништво, па су се Црногорци тако и односили према непријатељу — према усташама. Организујући људство у

²⁷ Ђ. Пиљевић, н. н, ВИГ, 1/1990, стр. 64—69.

ударне групе и чете од Крушчице у Боки Которској преко села шавничког и никшићког среза, створена је солидна војна основа за устанак у Црној Гори. Искуство које су раније имали Црногорци и искуства из борби у Херцеговини убрзали су припремање народа у Црној Гори на устанак и његово укључивање у оружану борбу херцеговачког народа.^{27а}

Након успешних устаничких борби од 3—9. јуна, у којима је непријатељ трпео осетне губитке у људству и наоружању, ситуација у Херцеговини и пограничним селима Црне Горе све се више заоштравала, претећи да се и са једне и са друге стране границе претвори у свеопшти народни устанак. Непријатељ на то реагује појачавањем снага у великим гарнизонима и ангажовање за борбу у планинским условима специјалних јединица, тзв. „крстарећих одјела“ чији је задатак био „да очисте терен“, похватају и ликвидирају или одведу у концентрационе логоре све „непоћудне елементе“ и српско становништво у том делу Херцеговине. Устаници у билећком и граховском срезу 8. јуна су успоставили чврсте контакте и међусобну сарадњу којом је координирао Сава Ковачевић, који је задужен да координира и са командама устаничких група и јединица у Бањанима, Вучјем Долу, Голији и Пиви.²⁸

Усташке власти у Херцеговини жалиле су се вишим инстанцама да не могу повратити изгубљене позиције ни успоставити пуну контролу и власт држати према захтевима виших инстанци „све док се са побуњеницима свих села источно од пута Корита — Автовац не буде потпуно обрвачунало једном заједничком акцијом оружника, усташа и војске“.²⁹ Како оружјем нису могли да униште српско становништво у првој половини јуна, усташе покушавају средином јуна „мирним“ путем да сукобе изгледе и народ поврате из збегова у села, обећавајући му сигурност живота и имовине ако предају оружје и прихвате власт НДХ. У том циљу 18. и 19. јуна вођени су преговори у селу Јасеник, срез гатачки, на самој граници Црне Горе, али нису дали резултата. И устаници и усташе су тактизирали док се не припреме за одлучујуће сукобе.

Од 3. до 22. јуна било је више покушаја да усташе продру у устаничка села и збегове у планинама дуж херцеговачко-црногорске границе, нарочито у требињском, билећком, гатачком и невесињском срезу. Око збегова у Бијелој Гори, Ситници, Хргуду и др. биле су концентрисане знатне устаничке снаге и становништво. У одбрани села и збегова 20. и 23. јуна ангажовано је и преко 500 бораца из Пиве, Голије, Бањана и Вучјег Дола, којима су командовали Сава Ковачевић, Илија Миловић, Јанко Та-

^{27а} Душан Живковић, Бока и Паштровићи у НОБ, Београд 1964, стр. 49—51; Гојко Миљанић, н. д, стр. 44.

²⁸ Зб. НОП. IV—1, док. 227; Јанко Тадић, О неким борбама делова Дурмиторског одреда 1941—1942. у северној Херцеговини, ВИГ, 3/1960, стр. 30—31; Б. Пиљевић, н. н, ВИГ, 1/1990, стр. 70—71.

²⁹ АВИИ, к. 134—6/1—2.

дић, Душан Бајагић и други. Плешећи се масовног устанка и у Црној Гори, италијанске окупационе власти у Грахову захтевале су да се протерају из Црне Горе избеглице, чему су се енергично супротставиле власти у црногорским општинама, нарочито у Грахову, истичући да би тиме то становништво било директно изручено усташама да их покољу.

Напади непријатеља на села и збегове приморали су народ да се брже војнички организује, користећи искуство из минулих ратова, а посебно из борби против „шуцкора” и аустроугарске војске у првом светском рату. И устаници и непријатељи су се убрзано припремали за нови судар ширих размера. Успостављене су чвршће везе са црногорским селима и њиховим војним јединицама. Устаничке јединице „народне војске” у Херцеговини самим називом и организацијом и циљевима борбе показују њихов карактер и основне циљеве те борбе — одбрану народа од злочина и борба за ослобођење од „свих насилника, наметљиваца и италијанског ропства”.³⁰ Народ ових крајева устао је на оружје да брани своје животе, људско достојанство и слободу, што је Херцеговцима и Црногорцима био исти циљ и зато су они од првих оружаних сукоба са непријатељем били на истим борбеним положајима.

У оружаним борбама до 24. јуна постојала је сарадња између појединих устаничких чета у току припрема и у нападу на непријатеље, али не и на ширем подручју једног среза или шире територије где су се оружане борбе водиле. Та сарадња била је најужа на оним просторима када су у акцијама учествовала најближа села. У напад се ишло уз претходни договор или самоиницијативно, да би се села и народ одбранио од усташа. У почетку тих борби Црногорци се укључују више спонтано него организовано, али ће у другој половини јуна учешће и сарадња и организација Црногораца и Херцеговаца бити у много већем ступњу и дати много веће успехе. У заједничким акцијама на непријатеља била је успостављена не само уска сарадња, већ и штабови који су командовали нападима. То је дошло до изражаја у већем степену у нападу на Автовац. Добра војна организација и команда над устаничким снагама често је пресудно утицала на исход многих ратних сукоба у току првих устаничких борби у Херцеговини у јуну 1941. године.

Становништво у делу источне Херцеговине које није избегло у Црну Гору организовало је велике збегове народа у планинама. Највећи збегови били су у Сњижежници, Островици, Баби планини, Илији, Липнику, Лебршнику, Кубашу, Видуши, Хргуду, Ситници, Бијелој Гори, Бјелашници, Црвњу и др. Становништво из села у близини значајних комуникација и већих административних места већ у првој половини јуна побегло је у планине и збегове. Тако је у збегу Илија планини, на Беговим коритима било избегло становништво из 40 села требињског и

³⁰ Зб. НОР, IV—1, док. 204; Г. Миљанић, н. д, стр. 51; Ђ. Пиљевић, н. н, ВИГ, 1/1990. стр. 72.

љубинског среза. Збегови су имали своје руководиоце, војне команде, печат и суд, а неки и заставу као симбол и политичко обележје борбе. Владала је пуна солидарности и узајамна помоћ и осјећај за колективни живот.³¹

Оружани сукоби народа у разним крајевима Југославије, па и у Херцеговини до 22. јуна имали су карактер народног отпора, који је у неким срезевима (гатачком) Херцеговине имао и карактеристике спонтаног народног устанка.³²

У организацију устаничких снага укључују се у већем броју, у току јула и августа, комунисти из градова који излазе на слободну територију и са оним који су се налазили у устаничким јединицама развијају интезивнију политичку активност. Имајући у виду да је национални и физички опстанак српског народа био угрожен у оружану организацију народа укључују се и сви демократски оријентисани елементи из грађанских партија, официри, жандарми и други. Опасност за српско становништво била је таква да су устаници били приморани да пређу у нову општу офанзиву ширих размера како би се уништила најистакнутија и најопаснија упоришта непријатеља из којих је народу претила стална опасност. У ту акцију уз херцеговачке устанике у већем броју учествоваће борци из пограничних крајева Црне Горе према Херцеговини. Напад Немачке на СССР и већ извршена припрема за нову устаничку офанзиву ширих размера подстакло је народ у Херцеговини и Црној Гори да одмах пређе у напад, који ће отпочети 24. јуна. Све чешћи на сртаји усташких јединица на села и збегове, терор и убиства која поново захватају Херцеговину, од друге половине јуна, утицали су на становништво да се војнички престроји и крене у масовни устанак. Чине се напори да се што више хрватског и муслиманског становништва придобије за борбу против усташа и Италијана или да у тим сукобима остану пасивни у односу на устаничке јединице, које ће им гарантовати пуну безбедност живота и имовине. Истовремено, чињени су напори и у селима, и у збеговима да се онемогуће активности појединаца и група који су заговарали обрачун са муслиманским и хрватским народом као одмазду за страдања српског народа. Лево оријентисане снаге у устанку, пре свега комунисти и њихове присталице настоје да онемогуће појединце и групе да у току војних акција врше злочине над неборачким становништвом, у муслиманским и хрватским селима.³³

Подстицај масовном устанку у Херцеговини било је не само ступање СССР у рат, већ и близина Црне Горе и одлучност његовог становништва да се укључи у оружану борбу која се већ водила у Херцеговини. Позиви Радио-Москве комунистима и антифашистима у свету у борбу против фашистичких завојевача

³¹ Ђ. Пиљевић н. н, ВИГ, 1/1990, стр. 75—76.

³² Б. Ковачевић, С. Скоко, н. н, Историја радничког покрета, к. 1, стр. 116—117.

³³ Херцеговина у НОВ, стр. 235.

дошли су у време када су у Херцеговини и Црној Гори биле завршене припреме за општи народни устанак. Становништво Херцеговине и Црне Горе ступање СССР у рат дочекало је са одушевљењем јер се сматрало да ће Црвена армија брзо поразити непријатеља и омогућити његов пораз и на фронту у Југославији. Томе је допринело и учешће у борбама и политичка активност учесника Октобарске револуције, балканског и првог светског рата, као и деловање КПЈ и других левих крила грађанских партија између два рата а посебно вековима гајена и исказана љубав Црне Горе и Херцеговине према Русији, као заштитници српског народа и православља у ранијим ратовима против истих непријатеља. Одржан је велики број зборова народа у селима и збеговима, а устаничке јединице се прегрупишу и припремају за напад на непријатељска упоришта. Посебно тесне везе успоставили су руководиоци устанка КПЈ у Херцеговини са руководством КПЈ у устанку у Црној Гори, нарочито у шавничком и никшићком срезу. Паљење вагри на врховима планина био је уговорени сигнал да села и збегови прихватају оружану борбу и одмах крећу у напад на најближа непријатељска упоришта.³⁴

Масовни народни устанак у Херцеговини почео је 24. јуна у невесињском и гатачком, а потом се 25-27. јуна проширио и на билећки, столачки, требињски, љубински срез, захватајући источну, северну и јужну Херцеговину. У време најжешћих борби у Херцеговини, крајем јуна и почетком јула у другим дјеловима Југославије још увек нема озбиљнијих оружаных сукоба. Покретачке снаге оружане борбе ширих размјера и политика непријатеља у свим крајевима земље нису пред становништво стављале императив устанка, оружану борбу, као средство опстанка и односа народа према окупатору и његовим слугама у Југославији.

Искуство из борби у првој половини јуна утицало је на устаничке чете да мењају тактику. Уместо активне одбране у овој офанзиви они развлаче непријатељске снаге и изненадним и боље организованим нападима из више праваца, на непријатељска упоришта и стратегијске тачке, збуњују непријатеља и наносе му осетније губитке. Имајући пред собом бројне и добро наоружане непријатељске снаге устаничке јединице комбинују офанзиве и одбрамбене борбе, чиме отуђују ударну оштрицу непријатеља и онемогућују га да брзо престројава своје снаге и користи преимућство у наоружању и људству. То је дошло до изражаја у нападима устаничких јединица на непријатељске јединице и упоришта у рејону Невесиња, Гацка, Стоца и Билеће. Успех у офанзивним акцијама 24-28. јуна омогућио је устаницима да створе такве позиције да су у даљим борбама могли користити и офанзивну и дефанзивну тактику у одбрани слободних територија (28. јун — 10 јул). Непријатељ је у овим оружаным сукобима ангажовао више од 10.000 војника, арти-

³⁴ Ђ. Пиљевић, Херцеговина 1941, стр. 228—229.

љерију, авијацију и тенкове против нешто више од 3.000 устаника под оружјем. Најжешће борбе вођене су у нападу на Невесиње, Автовац и Гацко, и на просторима Трусине, Бишине, Бакрачуше и Морина, као и дуж комуникација Улог-Невесиње-Гацко, Мостар-Невесиње, Билеће Гацко, Требиње-Билећа-Љубиње, Невесиње-Столац. Плашећи се ширења устанка и већег ангажовања Црногораца у устаничким јединицама у Херцеговини, устаничке власти траже да се у гушењу устанка ангажују и италијанске снаге из Црне Горе и јужне Далмације. Италијански окупатор, у циљу гушења устанка и као помоћ усташкој власти, ангажује јединице из састава шестог армијског корпуса, углавном снаге дивизије „Марке“ и друге специјалне јединице за борбу у планинским крајевима, артиљерију, тенкове и авијацију. Борбе у Херцеговини интензивирале су и убрзале оружану борбу и црногорског становништва у крајевима према Херцеговини што ће доћи до пуног изражаја већ у првим данима тринаестојулског устанка.³⁵

Пуни допринос у акцијама против усташкодомобранских и италијанских снага на територији гатачког и билећког среза дали су доста бројне и добро организоване јединице Црногораца из Пиве, Голије, Бањана и Вучијег Дога. Само у нападу на Автовац и Гацко учествовао је један батаљон (420) бораца из Пиве. На фронту између Билеће и Гацка водила се оштра борба између италијанских и усташкодомобранских снага, нарочито на пределу Мека Груда-Зборна Гомила, и Херцеговаца и Црногораца који су непријатељу нанели велике губитке. У тим борбама Италијани су први пут имали веће губитке, те из Далмације и Црне Горе на територију источне Херцеговине довлаче нове снаге, које ће и омогућити деблокаду Гацка и поново преузимање Автовца, кога су устаници 28. јуна ослободили. Део бораца из Голије и Бањана концентрисан је на линији Зборна Гомила-Казанци-Степен, према јаком усташком упоришту Фазлагиха Кула да онемогући продор непријатељских снага из правца Билеће према Гацку. Истовремено, део бораца из Пиве је усмерен према усташком упоришту Борач.³⁶

За гушење устанка у Херцеговини усташка власт ангажује све расположиве снаге Босанске и Јадранске дивизије, усташке одреде и жандармерију из Херцеговине и других крајева НДХ, одреде „дивљих“ усташа из хрватских и муслиманских села западне и јужне Херцеговине и других крајева НДХ, те јединице италијанских дивизија „Марке“ и „Каћаторе деле Алпи“, више од 11.000 непријатељских војника подржаних артиљеријом, тенковима и авијацијом. У петнаестодневним жестоким борбама на више фронтова, непријатељ није успео да сломије устанак, али је зауставио устаничку офанзиву и устаничке снаге

³⁵ АВИИ, к. 84—31/7—1; 15/14—2; к. 104—46/3—1; 14/8—2; Ђ Пиљевих, н. н, ВИГ, 1/1990, стр. 78—81.

³⁶ АВИИ, к. 143б—33/8—3; к 1995—2/35—1; Зб. НОР, IV—1, 517, 525; Г, Миљанић, н. д, стр. 52.

одбацио од великих градова и најважнијих комуникација. Деблокирани су Невесиње, Гацко и Љубиње, среска места, и повећан гарнизон Автовац и неколико жандармеријских станица, док су устаници разорили десетину упоришта жандармеријских станица и других административних упоришта, искидали телеграфске и телефонске везе између најважнијих места у источној Херцеговини, онеспособили путеве и мостове на тим саобраћајницама. Већа концентрација устаника из Херцеговине и помоћ Црногораца онемогућили су концентрацију непријатељских снага према граници Црне Горе. Непријатељ је имао преко 500 убијених, рањених и заробљених, а устаници око 80 погинулих, заробљених и рањених. Уништено је више од 30 непријатељских моторних возила, оштећена и оборена 3 авиона и запаљена већа количина оружја и ратне опреме.³⁷

На фронту у Херцеговини, за гушење устанка, непријатељ је ангажовао знатне војне снаге са најистакнутијим усташким првацима, као што су Мијо Бабић, генерал Лакса и други, који су имали задатак не само да угуше српско становништво у пограничним крајевима према Црној Гори. Погибија Мије Бабића и других устаничких првака у сукобу са устаницима изазвали су извесну дезорганизацију и унутрашњу моралну и војну кризу у усташкој војсци. Италијани нису хтјели да учествују у даљим акцијама на уништењу устаника у планинама и збеговима, већ су се задовољили њиховим протеривањем од већих места. С друге стране, устаницима је такав однос италијанског окупатора и усташа пружио могућност да среде своје снаге и организују одбрану села и збегова и припреме се за нови напад. Тада долази и до колебања у редовима хрватског и муслиманског становништва, нарочито овог другог, јер су се плашили одмазде устаника због њиховог учешћа у усташким јединицама и учињених злочина над српским становништвом. Порази непријатеља, без обзира на тежину борбе и губитке које су устаници и становништво трпели, дизало је борбени морал херцеговачких и црногорских бораца и становништва, давало наду и уливало снагу борцима да истрају у даљој борби и недозволе непријатељу да их уништи и поврати изгубљене стратегијске тачке.³⁸

Оружана борба ширих размера захвата Црну Гору у тринаестојулском устанку средином јула, када се устаничке снаге у Херцеговини престојавају око збегова и онемогућавају продор непријатељу на слободну територију. У другој половини јула и првој половини августа устаници воде оружане борбе у јужној Херцеговини, дуж главних комуникација — путева и железничких пруга против усташко-домобранских и италијанских

³⁷ Ђ. Пиљевић н. н, ВИГ, 1/1990, стр 79—91.

³⁸ Исто.

снага да би онемогућили њихово ангажовање у гушењу устанка у Црној Гори.³⁹

До сукоба непријатељских снага и устаника у Херцеговини долазило је и око збегова народа у планинама, гдје су биле сконцентрисане јаке устаничке снаге. Ти напади су се завршили поразима и осетним губицима непријатеља у људству и наоружању, те се акције не изводе у већем обиму. Због наглог развоја устанка у Црној Гори, гдје су биле ангажоване и италијанске снаге из Херцеговине, сукоби са италијанским снагама најчешће су били у јужном појасу Херцеговине и Црне Горе. Веће ангажовање херцеговачких устаника на територији билећког и требињског среза имало је за циљ да за себе вежу јаче италијанске снаге у њиховим гарнизонима и дуж комуникација у Херцеговини и тиме олакшају борбу црногорском народу. Устаници из требињског среза садејствовали су са устаницима из никшићког среза. Борбена сарадња Херцеговаца и Црногораца из јуна, јула и прве половине августа добија у интезитету и на бојном пољу и у политичкој организацији народа за оружану борбу, што је дошло до пуног изражаја у новој великој устаничкој офанзиви у Херцеговини у другој половини августа и почетком септембра 1941. године.⁴⁰

Одсуство већих удара непријатељских снага на устанике, у јулу и првој половини августа, омогућило је руководству ослободилачког покрета у Херцеговини да политички и организационо припреми устаничке снаге и народ за нову офанзиву ширих размера. У другој половини јула и августа, на устаничку слободну територију у Херцеговини, из градова — Мостара, Требиња, Билеће, Стоца — изишло је више десетина истакнутих припадника комунистичког покрета и антифашиста. Они појачавају политичку активност у народу и међу борцима, организују нове устаничке јединице и формирају заједничке војне штабове. Формирани су срески војни штабови и политичка руководства за Невесиње, Билећу, Гацко и Требиње и успостављена координација политичке и војне активности устаничких снага у источној Херцеговини и војних и политичких руководства устанка у Црној Гори.⁴¹

Пресудну улогу у даљем развоју устанка у Херцеговини и повезивању устаничких снага и руководства у Херцеговини и Црној Гори имао је Миро Попара, члан Обласног комитета КПЈ за Херцеговину, који крајем јула излази на слободну територију у источну Херцеговину. За седиште штаба одређује село Врбицу, на самој граници Херцеговине и Црне Горе. Брзо је успоставио контакте са руководством устанка у Херцеговини и Цр-

³⁹ Батрић Јовановић, Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији 1941—1945, к. 1, Београд 1960, стр. 86—114; Г. Миљанић, н. д, стр. 53—72.

⁴⁰ Зб. НОР, III—1, стр. 96, 98, 105; Владо Шегрт, Ратне успомене, Сарајево 1961, стр. 19—21; Ђ. Пиљевић, н. н, ВИГ, 1/1990, стр. 90—91.

⁴¹ Херцеговина у НОБ, стр. 28—31.

ној Гори. Ту је организовао и издавање прогласа, летака и другог пропагандног материјала који је ширен у Херцеговини и у источном делу Црне Горе. Заједно са једним бројем истакнутих руководилаца устанка у Црној Гори, Савом и Војом Ковачевићем и другим, обилазио је села и збегове у Херцеговини и Црној Гори, држао зборове и конференције са народом и борцима и одредио правце даљег ангажовања устаничких јединица и народа у ослободилачкој борби. Од војних и политичких руководства, среских команди и среских комитета КПЈ, захтевао је да се успостави пуно политичко јединство народа и усагласи активност војних јединица у нападима на непријатељска упоришта. Посебно је тражио да се заштити неборачко становништво у селима и већим местима које ће нападати устаничке снаге, без обзира на верску и националну припадност, ако то становништво није учествовало са усташама и италијанским окупатором у погромима над српским становништвом и било укључено у борбу против устаничких снага. У реализацији те идеје велику помоћ Миру Попари пружили су политички и војни кругови ослободилачке борбе из Црне Горе, што је дошло до пуног изражаја већ у августу, септембру и октобру 1941. године. И војнички и политички услови за нову офанзиву херцеговачких устаника били су потпуно сазрели већ средином августа 1941. године. У селу Врбици је, пред ту офанзиву, организовано више сасананака политичких и војних руководства ослободилачке борбе у Херцеговини и Црној Гори којима је руководио Миро Попара. Заједничке припреме за нови масовни напад херцеговачких и црногорских устаника привођене су крају. Масовност устанка црногорског народа, без обзира на тешкоће са којима се сучељавао у борби са много јачим италијанским окупатором, позитивно се одразио на даље вођење оружане борбе у Херцеговини. Окружни комитет КПЈ за Никшић 12. јула 1941. обавезао је партијске организације и војна руководства у пограничним крајевима Црне Горе и Херцеговине да најтешње сарађују у борбама против непријатеља. Тај задатак поверен је Сави Ковачевићу и другим руководиоцима црногорских устаника из вучедолске, бањске и граховске општине. Успостављене су и редовно одржаване везе са херцеговачким устаницима и припремане заједничке акције за уништење непријатеља у Херцеговини и Црној Гори. У то време, код црногорских комуниста, након сплашњавања устаничке офанзиве, преовладава мишљење да даљу борбу са херцеговачким устаницима треба водити у виду борбе организованих герилских акција, све док се народ поново не припреми за свеопшти устанак. Међутим, масовни устанак у Херцеговини крајем јуна и почетком јула и масовно учешће црногорских устаника у борбама против италијанског окупатора у јулу приморало је стратега такве герилске борбе да мењају тактику и брже се прилагођавају политичкој и војној ситуацији, захтевима и стремљењима народа, а не неким шаблонима без обзира одакле они долазили и ко их заговарао. То

је потврдило и саветовање херцеговачких и црногорских комуниста 1. и 17. јула на Бојањем Брду, у граховској општини, када је одлучено да херцеговачки и црногорски комунисти у већем обиму и организованије приђу рушењу железничке пруге Билећа-Никшић, код Вилуса и Петровића, Корове Луке, Трубјеле и Подбожура, како би се онемогућио долазак италијанских снага у Херцеговину и Црну Гору у циљу гушења устанка. Те акције изведене су 14/15. јула, што је онемогућило италијанском окупатору да довлачи снаге из Херцеговине у Црну Гору и обратно, чиме су били директно угрожени његови гарнизони у Грахову, Вилусима, Требињу, Билећи и Боки Которској. Истовремено са рушењем железничке пруге Билећа-Никшић, устаници су рушили и путеве и у тим акцијама непријатељу наносили губитке у људству и наоружању. Део заплењеног наоружања црногорски устаници поклонили су Херцеговцима.⁴² Док су се водиле борбе за уништење непријатељских упоришта и гарнизона и разарање путева и железничких пруга у рејону Никшића, Билеће и Требиња, црногорски устаници из Голије од средине јула главнину својих снага усмеравају према Гацку и Борчу, веома јаким усташко-домобранским упориштима у североисточној Херцеговини. Херцеговачке и црногорске снаге на тим теренима водиле су борбе против непријатеља у одбрани села и збегова народа у пограничним селима Херцеговине према Црној Гори.⁴³

У циљу гушења устанка у Црној Гори, италијански окупатор је ангажовао јединице 14. армијског корпуса, око 80.000 војника, артиљерију, тенкове и авијацију. На територији Црне Горе и Херцеговине налазиле су се дивизије „Каћаторе деле Алпи“, „Марке“ и „Таро“. У гушењу устанка непријатељ је употребио такве снаге да у што краћем року и са што више бруталности угуши устанак. У Црној Гори и у Херцеговини окупатор је успио да за своју политику придобије националистичке елементе, који ће му постати одане слуге. Они настоје да у српским и црногорским селима и градовима, на ослобођеној и неослобођеној територији, нађу своје истомишљенике преко којих шире политику окупатора, тзв. „заштите“ села и народа од уништења. То није остало без одјека у оним срединама у којима су појединци таквих схватања имали већи утицај и гдје је непријатељ у гушењу устанка наступио брутално. Брзо гушење устанка у Црној Гори није остало без одраза на део херцеговачких устаника у пограничним селима, јер се у Херцеговини јављају појединци и групе који траже сарадњу са окупатором и „заштиту“ српског становништва од злочина усташа. Извесну сагласност за такву политику пружало им је јачање устаничких чета у Херцеговини и одржавање веза са оним устаничким снагама у Црној Гори које су одлучиле да наставе оружану борбу. Сара-

⁴² Г. Миљанић, н. д. стр. 55, 60, 62; Батрић Јовановић, н. д. стр. 114.

⁴³ АВИИ, к. 2001—2—8/5; Г. Миљанић, н. д. стр. 62.

дња херцеговачких и црногорских устаничких јединица из граховске, вучедолске, бањанске и голијске општине заснивала се на узајамној помоћи у оружју, исхрани и заштити становништва. Борбено јединство херцеговачких и црногорских устаничких снага обједињавао је и усмеравао Миро Попара, преко чланова Окружног комитета КПЈ у Никшићу, најчешће преко Граховљана.⁴⁴

Непријатељска офанзива у Црној Гори завршена је средином августа. Осим мањих герилских акција појединих устаничких одреда наступило је затишје које ће у Црној Гори трајати скоро 2 месеца. Један део црногорских устаничких снага налазио се у Херцеговини и био војнички и политички активан, други се престојевао и припремао у нове акције. Ни политичка ни војна руководства устанка у Херцеговини и Црној Гори током јула и августа 1941. нису се најбоље снашла пред налетом јачих непријатељских снага, те нису ни могле правилно усмерити своје војне јединице, нити обједињавати те јединице у јаче војне формације које би успешније могле да се супроставе надмоћнијем непријатељу. Највећу тешкоћу устаницима причињавало је присуство бројних мотомеханизованих, оклопних, артиљеријских јединица и авијације за које устаници нису имали одговарајућег оружја. Ни највише руководство ослободилачке борбе у Југославији тада још није имало неку јаснију визију даљег развоја оружане борбе. Заговорници даљег развоја оружане борбе, у складу са односима снага на великим ратиштима, тј. чекање повољног момента, с једне, и оних који су тражили да се настави са припремама за „други устанак“, масовног укључивања народа „у антифашистичку револуцију“ која ће путем герилских акција постепено припремити народ за шире акције и организованије вођење оружане борбе, спутавала је креативну моћ народа и бораца под оружјем.⁴⁵

Политичка активност Мира Попаре и других комуниста и организатора ослободилачке борбе у Херцеговини, па и оних из редова грађевинских политичких партија и њихова уска сарадња са комунистима, утицала је да су руководства те борбе успоставила трајне и уске везе са својим истомишљеницима у никшићком и шавничком срезу одакле су добијали помоћ у људству и оружју. То је омогућило не само консолидовање и јачање политичких и војних руководства народноослободилачког покрета, нарочито партијских организација у неким деловима Херцеговине и Црне Горе, већ и јачање идеје ослободилачке борбе и укључивање у борбу целокупног становништва, без обзира на политичку оријентацију и верску припадност. Борећи се истовремено против оних који су кочили ослободилачку борбу,

⁴⁴ ЗБ. НОР, III—4, стр. 413; Г. Миљанић, н. д, стр. 68, 70—71; Б. Јовановић, н. д, стр. 130, 185—186, 247; Р. Пајовић, О сарадњи контрареволуционарних снага у Црној Гори и Херцеговини 1941, и првој половини 1942. у књ. 1941 у историји народа Босне и Херцеговини, стр. 520—521.

⁴⁵ ЗБ. НОР, III—4, стр. 12; Б. Јовановић, н. д, стр. 301, 308.

против италијанског окупатора, лево оријентисане снаге у устанку наилазиле су не само на отпор појединаца и група у устаничким редовима, већ и на извесно неразумевање код једног дела становништва. Снаге које су заговарале вођење оружане борбе са крајње десних националних позиција, под изговором да се та борба води против усташа и њихових злочинаца у одређеним срединама, гдје су чињени злочини, наилази на присталице. Сарадња и помоћ Црногораца устаничком руководству у Херцеговини састојала се не само у учешћу у оружаним акцијама већ и у пружању политичке и друге помоћи руководству ослободилачке борбе у Херцеговини. Без обзира што та помоћ у људству и оружју у почетку није била велика, као што ће бити од августа па до краја 1941. године, она је представљала велики људски и морални чин који је трајно цементирао заједничку борбу херцеговачких и црногорских бораца. То се већ испољило у току борби у августу и септембру 1941. а нарочито крајем 1941. и почетком 1942.⁴⁶

Нови талас усташких злочина у Херцеговини у другој половини јула и августа 1941. приморали су руководство устанка у Херцеговини да своје јединице покрене у нову офанзиву како би уништили усташку власт и спречили даље покоље становништва у селима и градовима које су још контролисале непријатељске снаге. Ради координације политичких и војних руководства, у селу Врбици, на самој херцеговачко-црногорској граници, одржано је 12. августа саветовање устаничких војних и политичких руководства из билећког, гатачког и невесињског среза под руководством Мира Попаре. Том саветовању присуствовали су и представници војног и политичког руководства никшићког среза. Одлучено је да већ успостављене везе између устаничких јединица у Херцеговини и Црној Гори буду на таквом нивоу да се све акције могу изводити истовремено и синхронизовано. На народном збору у Врбици, а потом и у другим местима у Црној Гори и Херцеговини, о циљевима ослободилачке борбе говорили су Миро Попара, Саво Ковачевић и други руководиоци ослободилачке борбе у Црној Гори и Херцеговини. Они су народ позвали на одлучну борбу и уништење непријатеља, упућујући позив муслиманском становништву у Херцеговини да се оружјем дигне против усташке и италијанске власти. Народу је претила опасност од концентрације непријатељских снага у великим градовима које је требало неутралисати, како би се народ из збегова повратио у села и припремио за даљу борбу у условима наступајуће зиме.⁴⁷

⁴⁶ АВИИ, к. 2001—1—8/5; 18—8/5; 36. НОР, Ш—1, стр. 43; Г. Миљанић, н. д. стр. 84.

⁴⁷ АИИ, к. 1995—1/1; к. 2001—18/5—1; Тришо Шаренац, Припреме за устанак у билећком срезу, Устанак Народа Југославији 1941., к. 2, Београд 1961, стр. 321—322.

Војно и политичко руководство ослободилачке борбе у источној и јужној Херцеговини и у делу Црне Горе настојали су да што пре те одлуке претворе у дело. У селима и збеговима одвијала се жива политичка активност комуниста и других присталица ослободилачке борбе. Убрзо потом, у Ублима у вучедолској општини, одржано је друго саветовање 21. августа, којим је руководио Миро Попара, а присуствовали су му представници војних и политичких руководства никшићког, билећког, гатачког, невесињског, љубинског и столачког среза.⁴⁸ Одлучено је да устаничке чете у Херцеговини крену у широку офанзиву на сва непријатељска упоришта у источној, северној и јужној Херцеговини и да у тој борби учествују и устаничке јединице из никшићког и шавничког среза. Поред уништења непријатељске живе силе и његових најзначајнијих упоришта, из којих је становништву претила стална опасност, овом офанзивом требало је створити и пространу слободу територију у Херцеговини и Црној Гори, којом би се омогућио повратак становништва из збегова у села и нормално одвијање живота на слободној територији.⁴⁹

Снажна устаничка офанзива у источној и јужној Херцеговини почела је 22. августа и трајала до 7. септембра 1941. године. Иако је непријатељ на територији Херцеговине имао око 7.000 војника, бројне усташке снаге и наоружану усташку милицију у муслиманским и хрватским селима, он није могао да се успешно супротстави устаничкој офанзиви. Најважније борбе вођене су од 24. до 29. августа на простору и дуж комуникација Столац-Билећа, око усташких упоришта на Берковићима, Платној и Дивину. Усташке снаге биле су потпомогнуте мобилисаним наоружаним хрватским и муслиманским становништвом из јужне и западне Херцеговине, нарочито из реона Широког Бријега, Чапљине и Мостара. Након пораза непријатељских снага на истуреним положајима, и пада јаког упоришта Плана, устаничке снаге 29. августа ослобађају Билећу, осим војног логора, кога је бранило преко хиљаду непријатељских војника и већи број наоружаних присталица усташког покрета, који је побегао у Билећу са простора Берковићи-Билећа. Гацко и Билећа нашли су се у окружењу устаничких снага, а непријатељски гарнизони одсечени. У помоћ усташко-домобранским снагама стижу јаче моторизоване снаге италијанских дивизија из јужне Херцеговине, Далмације и Црне Горе, које одбацују устанике из Билеће. Истовремено, италијанске снаге из Мостара, Дубровника и Требиња укључују се у борбе против устаника. У борбама јужније од Билеће — на простору села Мируше, Кленак

⁴⁸ Из Херцеговине су саветовању присуствовали: Миро Попара, Божо Вукоје Стари, Радован Папић, Радован Милићевић, Дукица Граховац, из Црне Горе — Војо Ковачевић, Петар Комненић, Јеврем Бјелица, Михаило Лалићевић и др.

⁴⁹ АВП, к. 2001-6-14/5; Г. Миљанић, н. д, стр. 83; Ђ. Пиљевић, Билећа у НОР, I, стр. XXII

и Моско разбијене су усташко-домобранске снаге које су претрпеле тешке губитке у људству и наоружању. На свим нападнутим просторима, од Берковића преко Дивина и Плана до Билеће, непријатељ је претрпио губитке од више десетина убијених и преко стотину заробљених. У борбама око Плана и на Моску учествовале су и црногорске устаничке јединице које су предводили искусни руководиоци ослободилачке борбе у Црној Гори. Међутим, међу тим снагама било је и оних који су се истицали и екстремним националистичким поступцима,⁵⁰ док је основна борацка маса црногорских бораца била чврсто на линији ослободилачке борбе. Посебан успех постигле су црногорске јединице на простору Требиње-Билећа под командом Мила Килибарде. Руководство устанка у Херцеговини, због опасности од националистичких дивљања, пребацује један део муслиманског становништва у вучедолску општину, а други део уз војну пратњу и сагласност првака муслиманског становништва упућује у Столац. Та група, упућена према Стоцу, дочекана је на Берковићима од екстремне националистичке групе из редова устаника Херцеговине и Црне Горе и 3. септембра извршила масовна убиства на Трусини и јами Чавкарици.⁵¹

Потпуно уништење усташко-домобранских снага у војном логору у Билећи, кога су устаници тукли артиљеријом, спречиле су италијанске снаге 29. августа интервенцијом јачих снага из Никшића и Дубровника. Устаници се нису могли супроставити јачим тенковским и моторизованим снагама, те су напустили Билећу и повукли се на положаје око тога града. Усташка власт у источној Херцеговини, нарочито у билећком срезу, била је потпуно уништена и створена просторна територија, те долазак Италијана и ојачавање гарнизона у војно-политичком погледу није битније изменила ситуацију, јер су устаници и даље контролисали већину најважнијих саобраћајница. Окупатор се задовољио ојачавањем и одбраном великих гарнизона у Билећи, Требињу и Стоцу и контролом најважнијих саобраћајница.⁵²

У августу и септембру на терен источне Херцеговине, пре свега у билећки, гатачки и столачки срез, упућена је група истакнутих политичких радника и организатора устанка у Црној Гори који ће помоћи руководству ослободилачке борбе у Херцеговини у консолидацији војних јединица, слободне територије и даљој изградњи органа власти и војних јединица. Формирани су

⁵⁰ По екстремизму су се истицали Анте Бјелетић, Симо Ераковић, Аћим Мићовић, Рако Лалић из Бањске и Трепачке општине. У овим борбама учествовали су: Тупањски одред, Буковачка, Пилатовачка, Врбичка и Црмничка чета из Бањана, а јужније од Билеће према Требињу — Нудолске, Заслапске и Доловска чета из Грахова.

⁵¹ АВП, к. 2001-17-1/5; 18/1-5; 36. НОР, IV-1, стр. 159; Херцеговина у НОБ, стр. 66, 221, 405, 443-446; Ђ. Пиљевић, Билећа у НОР, I, стр. XXII-XXIV; Б. Јовановић, н. д, стр. 293-294.

⁵² АВП, к. 550-8/17-8; 3/4-8; 4/42-29; к. 2001-17-1/5; 36. НОР, IV-1, стр. 690-705; Т. Шаренац, н. н, стр. 332-336.

и штабови који су обједињавали више устаничких јединица и народна вјећа који су усмеравали ослободилачку борбу. Највише напора чинили су политички и војни руководиоци Црне Горе на терену гатачког среза, где су у устаничким редовима до већег изражаја дошле националистички оријентисане снаге, које су формирале Штаб народне војске за гатачки срез и Народно вјеће. Боравак и борба Црногораца у гатачком срезу дочекана је од народа са одушевљењем и одобрењем. У селима уз границу према Црној Гори и у пограничним селима Црне Горе одржавани су заједнички зборови и конференције на којима је народ позиван у оружану борбу против непријатеља. То је подстакло изградњу војних јединица и већу политичку активност у народу, што је омогућило брже јачање ослободилачке борбе у северној Херцеговини. Десне снаге у устанку на овом простору заговарале су бескомпромисну борбу против усташке власти и муслиманског становништва, које је подржало ту власт. Они траже њихову ликвидацију због учешћа у злочинима над српским становништвом извршеног у овом и у другим срезевима Херцеговине.⁵³

Напад на Гацко и Автовац, 5/6. септембра, кога су браниле јаче усташко-домобранске италијанске снаге, око 1.000 војника и муслиманска милиција, није успео услед недовољне координације дејстава устаничких јединица и добро организованог непријатеља, али и издаје од стране једног броја командира устаничких чета, који своје јединице нису благовремено укључили у борбу или су их у току борбе извукли из првих борбених редова.⁵⁴ Пад Гацка онемогућила је и интервениција јачих непријатељских снага из Невесиња и Билећа, које су успеле да одбаце устаничке снаге у шири рејон Автовца и Гацка. Непријатељ је ојачао гатачки и автовачки гарнизон, претећи новим нападима на устаничке снаге и паљењем српских села. Неуспех у нападу на Гацко негативно се одразило не само на даљи развој оружане борбе у овом срезу, већ и на део бораца из Црне Горе који се враћају својим кућама. У рејону Гацка остале су неке јединице из Жупе Пивске које су штитиле српска села од усташких напада из Борча, Гацка и Куле Фазлагиха.⁵⁴

Док су се водиле борбе око Билеће и Гацка, герилски одреди из Ластве, Бањана и Грахова успешно су дејствовали на простору Ластва — Вилуси — Клобук. Те снаге уништиле су електричну централу у Парезу и 30. августа ослободиле Ластву. У селима требињског среза устаничке јединице из Херцеговине и Црне Горе позивале су муслиманско становништво да им се придружи и укључи у борбу против усташке власти и италијанског окупатора. Иако ти позиви нису имали неког већег резултата, осим учешћа комуниста и њихових присталица, ови позиви су утицали да се у редовима муслиманског становништва развија политичка активност која ће водити диференцијацији на оне који

⁵³ Јанко Тадић, н. н, ВИГ, 3/1960, стр. 29.

⁵⁴ АВП, к. 2002-2/17-4; Зб. НОР, IV-1, стр. 693; Г. Миљанић, н. д, стр. 89, 101-111; Ј. Тадић, н. н, ВИГ, 3/1960, стр. 29-30.

подржавају усташку власт и окупатора, и онај део становништва који ће се одредити за народноослободилачки покрет.⁵⁵

Руководство устанка у Херцеговини, након борби у августу и почетком септембра, оценило је да је учешће црногорских јединица било значајно. Код народа и херцеговачких бораца учешће Црногораца дочекано је као братска помоћ, а националистички елементи који су се у тим борбама исказали били су у Херцеговини и у Црној Гори од народа јасно означени, те ће се они у наредном периоду издвојити из јединица ослободилачке војске и формирати своје посебне националистички одређене јединице, које ће прерасти у четничке јединице. Активност екстремиста у херцеговачким и црногорским јединицама нису могли да скрену с пута основну снагу устанка, јер се већина бораца одредила за ослободилачку антифашистичку борбу. У периоду септембар-октобар диференцијација у устаничким јединицама биће завршена у корист ослободилачког покрета на чијем су се челу нашли комунисти и други родољуби и антифашисти.⁵⁶

Непријатеља је забринула снага устанка и његова организованост у Херцеговини и Црној Гори, посебно ефикасност устаника у борбама са јачим непријатељским снагама. Непријатељ је у тим борбама имао веће губитке у људству и ратној техници, те у даљој борби против устаника мења тактику настојећи да за себе придобије што више присталица из редова националистичких снага. Реокупацију Херцеговине италијански окупатор настоји да искористи за разбијање јединства устаничких снага уз помоћ десно оријентисаних снага у устаничким редовима које су тражиле ближе контакте са италијанским окупатором, како би неутралисали лево оријентисане снаге у устаничким редовима које су предводили комунисти. Путем летака и на друге начине италијански окупатор покушава да устанике врати у села и придобије их за своју политику, обећавајући им заштиту и помоћ у храни. Запретио је и тешким одмаздама у случају напада на непријатељска упоришта и војне јединице које се крећу комуникацијама. И у Херцеговини, као и у Црној Гори, у гушењу устанка и одбијању устаника од већих градова и саобраћајница, пресудну улогу имала је бројност у техници и људству са којом је непријатељ наступао, али и држање националистичких снага у устаничким редовима, који нису били за отворену борбу против окупатора.⁵⁷

У септембру и октобру срећују се и политички усмеравају војне јединице и политичка руководства на линију борбе народноослободилачког покрета на чијем су челу стајали комунисти. Војне јединице усмеравају се на она непријатељска упоришта из којих је народу претила највећа опасност. Око односа према

⁵⁵ Г. Миљанић, н. д, стр. 88.

⁵⁶ Зб. НОР, III-4, стр. 101-107; IV-2, стр. 58.

⁵⁷ АВП, к. 103-1-1/1; ЧА, к. 196-1/3; Зб. НОР, III-4, IV-1, док. 204; Г. Миљанић, н. д, 87.

муслиманима и окупатору водиће се битка у устаничким редовима за оне који су за линију ослободилачке борбе и оне који су за борбу само против усташа и муслиманског становништва. Од исхода те борбе зависило је и јединство у устаничким јединицама и народу одређеног краја, а оно је зависило од снаге оних који су одговарајућу политику заговарали. Иако је у устаничким снагама и народу преовладала одлучност да се настави оружана борба до краја и лева оријентација у тој борби, којом су руководили комунисти, код другог дела становништва и бораца осећала се делатност националистичких елемената који су позивали на пасивност и чекање док се главне битке не реше на фронтима између великих сила. Од развоја ситуације у Црној Гори умногоме је зависило и држање неких устаничких јединица у северној Херцеговини, те су руководства ослободилачке борбе у Херцеговини и Црној Гори морала да шаљу на те терене најискусније војне и политичке кадрове. Како руководство устанка у Херцеговини није имало ближу сарадњу са руководством устанка у Босни и Херцеговини и централним руководством ослободилачког покрета, то је сарадња херцеговачког и црногорског руководства била неопходна. Она ће од септембра бити на таквом нивоу да ће у даљем развоју ослободилачке борбе у Херцеговини и Црној Гори та сарадња бити још трајнија, са штабовима и појединим јединицама састављеним од бораца и руководилаца из Херцеговине и Црне Горе. Они су распоређени по војним јединицама или средским политичким руководствомима, а мањи број и при Оперативном војном руководству и Обласном комитету КПЈ за Херцеговину.⁵⁸

У септембру и октобру 1941. а мањим делом и у новембру и децембру, у Херцеговини и Црној Гори формиране су партизанске јединице. По директиви Покрајинског комитета и Главног штаба за БиХ, у Херцеговини је средином септембра формирана Херцеговачка бригада која ће након саветовања у Столицама бити расформирана, а настављено формирање партизанских чета, батаљона и одреда. У Црној Гори ослободилачком борбом руководио је Главни штаб партизанских одреда за Црну Гору, Боку и Санџак, а у Херцеговини Оперативни штаб НОП-а за Херцеговину, који су међусобно били у најтјешњој сарадњи, планирали и руководили акцијама против непријатеља и његових слугу у Црној Гори и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године.⁵⁹

Након формирања партизанских јединица и отпочињања нове офанзиве на непријатељска упоришта, у Херцеговини су у

⁵⁸ У билећком срезу деловали су Војо Николић и Пуниша Паровић, у љубинском Станко Ђурић, требињском Војин Поповић, а у гатачком Блажо Ђуричић и Мујо Ковачевић, командант сектора Гацко-Невесинје. Касније ће у Херцеговину бити упућени на политички рад Василије Чиле Ковачевић, Радоје Дакић и Крсто Попивоца, а касније и Павле Ковачевић за рад у Обласни комитет КПЈ за Херцеговину.

⁵⁹ ЗБ. НОР, IV-1, док. 204; Ђ. Пиљевић, Вилећа у НОР, I, стр. XXIV-XXV.

већем броју него до тада укључене и црногорске партизанске јединице. Један број јединица из голијске, бањске и вучедолске општине скоро стално се налазио у борби на територији северне и јужне Херцеговине, где је са херцеговачким партизанским јединицама нападао усташко-домобранске и италијанске снаге. Помоћ црногорских јединица била је потребна не само због њихова учешћа у оружаним борбама, већ и снажног моралног подстрека развоју НОП-а у појединим деловима Херцеговине, где су националистичке снаге и окупатор настојали да пацифизирају оружану борбу и разбију јединство народа и бораца под оружјем. Помоћ црногорских партизанских јединица, Главног штаба и Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору била је потребна и због тога што Оперативни штаб НОП-а за Херцеговину и политичко руководство оружане борбе у овој покрајини није имало одговарајућу помоћ од стране Главног штаба и ПК КПЈ за БиХ, због нередовних и несигурних веза са Сарајевом и недовољног кадра способног да руководи ослободилачком борбом у овој покрајини Југославије. У јесен и зиму 1941/42. године ова сарадња војних и политичких руководства биће још тешња. Поједини штабови чета и батаљона, среских и општинских комитета међусобно ће сарађивати и планирати политичке и оружане акције.⁶⁰

Штампа НОП-а (ужичка „Борба”, „Народна борба” и др.) ширена је у народу и међу борцима, тумачећи основни смисао оружане борбе. У ширењу те штампе посебну активност исказали су комунисти и скојевци на линији леве оријентације антифашистичке и револуционарне борбе.

Око координације руководства и руковођења ослободилачком борбом у Херцеговини и Црној Гори расправљано је на заједничком састанку војних и политичких руководства Црне Горе и Херцеговине 26. октобра у селу Доловима код Грахова. Тада су анализирани резултати дотадашње борбе и донети закључци о даљем политичком деловању у народу и активностима војних јединица у Херцеговини и Црној Гори.⁶¹

Активност која је настала у Црној Гори и Херцеговини након овог саветовања омогућило је много бржу политичку консолидацију политичких и војних руководства и оружаних снага и убрзала политичку диференцијацију у народу и међу борцима. Ова активност била је посебно неопходна међу оним делом становништва и бораца која се политички и војнички удаљавала од већине ослободилачки и антифашистички оријентисаних снага. Док су антифашистички оријентисане снаге у устанку покушавале да народ усмере у активну оружану борбу против окупатора и његових слугу националистичке снаге настоје да пасивизирају што више становништва и набу споразум са окупатором. То је водило не само директној поларизацији

⁶⁰ АВП, к. 2001-16-21/1; 36, НОР, III-1, стр. 413; III-4, стр. 12.

⁶¹ Г. Миљанић, н. д, стр. 146-147.

унутар оних снага које су до тада водиле оружану борбу, већ и њиховом отвореном сукобу, како политичком, тако већ и оружаном. На једној страни формирају се јасно политички и организационо изражене снаге око КПЈ, а на другој оне које су заговарале и на делу испољавале политику грађанских партија и њихових представника у иностранству са владом и краљем на челу.⁶²

Војне јединице и политичка руководства у Црној Гори давали су импулс бржем развоју оружане борбе у Херцеговини, кроз њихову политичку активност у народу и учешће у оружаним акцијама. Посебно је то дошло до изражаја у пограничним селима Црне Горе и Херцеговине. Осим војне сарадње политичких руководства КПЈ, успостављена је и веома тесна сарадња између органа народне власти — НОО у пограничним срезovima Херцеговине и Црне Горе. Сва значајнија питања развоја оружане борбе и народне власти решавана је на заједничким скуповима од базе до највиших руководства НОП-а у Херцеговини и Црној Гори. У томе су се посебно истицали и залагали руководећи кадрови из Црне Горе и појединих срезова источне Херцеговине.⁶³

У децембру 1941. и јануару 1942. године на слободној територији Херцеговине и Црне Горе одвијаће се веома интензиван политички рад на изградњи органа народне власти и војних јединица, општој мобилизацији становништва за борбу и бризи о рањеницима и становништву, како би се очувала и добро организовала слободна територија. Највећи проблем НОП-а у Херцеговини и Црној Гори, нарочито у пограничним срезovima и даље су избеглице са Косова и Метохије и Херцеговине, које се нису могле вратити у своја бивша пребивалишта, у села и блокиране градове из којих су побегли од терора окупатора и квислинга. Исхрана бораца и становништва у јесен и зиму 1941./42. године био је велики проблем, те су руководства НОП-а и

⁶² У октобру и новембру 1941. у Црној Гори и Херцеговини делује изасланик Драже Михајловића, Лазар Тркља, један од првака Земљорадничке странке. Повезује се са официрима Краљевске југословенске војске (Јован Мишељић, Милош Куреш, Милорад Поповић, Владислав Хамовић, Иван Јанчић и др) и истакнутим представницима грађанских партија (др. Новица Краљевић, Видак Ковачевић, Петар Самарџић) трговцима (Марко Поповић) и представницима клера (Радојица Перишић) ради стварања четничких штабова и јединица. (И херцеговачки војно четнички пук-23. XI, с. Звијерина; Љубомирски војночетнички батаљон-30. XI; с. Домашево, Штаб националноослободилачке војске и Национално вијеће за срез гатачки; Погранични националноослободилачки батаљон) Они су успоставили најтешњу сарадњу са истомишљеницима у Црној Гори (Миња Вишњић, Новица Ковачевић, Спасоје Тадић и др). -АВП, к. 1673-1-1/1; ЧА, к. 196-1/3; Зб. НОР, IV-1,204; III-4, 24; Г. Миљанић, н. д, стр. 158-159; Р. Пајовић, О сарадњи контрареволуционарних снага у Црној Гори и Херцеговини у 1941. и првој половини 1942. године, у: 1941. у историји народа Босне и Херцеговине, Сарајево 1973, стр. 521-522; Ђ. Пиљевић, Херцеговина 1941, н. н, стр. 232-233; исти, Билећа у НОР, I, стр. XXVII.

⁶³ АВП, к. 2002-2-1/4; Г. Миљанић, н. д, стр. 87-90; Б. Јовановић, н. д, стр. 296.

војне јединице били приморани да примењују разне методе прикупљања хране, па и реквизицију код оних који су били богатији или од непријатељски оријентисаних појединаца. Организован је на широј основи и политички рад са омладином у селима, одржавани су зборови и културно-просветни састанци, организоване и оспособљене за оружану борбу сеоске страже састављене од људи старијих годишта и др., НОО су на себе преузели и питање решавања неких спорних проблема међу грађанима, вршећи у томе правосудну функцију органа народне власти. Све чешће и општрије оружане борбе захтевале су организовање, прихватање и лечење рањеника. Нордоослободилачки одбори у општинама Беране, Грахово у Црној Гори, и Ластва у требињском срезу, основали су 10. децембра заједничку болницу у селу Ријечанима. Сва три општинска НОО заједнички су се бринули око снабдевања лековима и другим потребштинама за нормално функционисање болнице. Санитетски материјал, иако у недовољним количинама, илегалним каналима стизао је са окупираних подручја Херцеговине и Црне Горе, највише из Никшића, Рисна и Требиња.⁶⁴

Обједињавањем партизанских батаљона средином новембра који су ушли у састав Дурмиторског НОР одреда, пре свега из Шавничког и Никшићког одреда, омогућили су да се део тих снага пребаци у североисточну и југоисточну Херцеговину. Како су се оружане борбе са непријатељем распламсале још у току новембра, ослободилачким снагама у Херцеговини била је неопходна помоћ војних јединица из Црне Горе. Обједињене снаге из Херцеговине и Црне Горе имале су задатак не само да нападају непријатељске гарнизоне и онемогуће саобраћај на најважнијим комуникацијама, пре свега на прузи Требиње-Дубровник, Требиње-Билећа-Никшић и путевима који су повезивали та места, како би се спречио довод трупа, оруђа и хране опкољеним непријатељским гарнизонима у Грахову, Требињу и Билећи. Граховски и Бањско-Вучедолски батаљон Никшићког НОР одреда били су усмерени на сектор Требиње-Билећа, док је део јединица из Голије и Пиве дејствовао у северној Херцеговини око Гацка. Обележавање годишње Октобарске револуције, осим политичких манифестација, пропраћено је и оружаним акцијама партизанских јединица на непријатељске гарнизоне и комуникације. Јединице батаљона „Небо Чабриновић“ и Граховског и Бањско-Вучедолског батаљона уништиле су непријатељску посаду и електричну централу у Парезу и воз на прузи Требиње-Билећа, а затим (6/7.) и жељезнички мост код Корове Луке, чиме су прекинули саобраћај на прузи Требиње-Билећа. Истовремено када се та акција изводила, омладинске јединице из Требиња и Грахова порушиле су пут код Клобука, између Вилуса и Ластве, те је онемогућена интервенција италијанских снага из Требиња. Брзина и успех у акцијама које су партизани

⁶⁴ Г. Миљанић, н. д, стр. 152-157.

изводили збунили су окупатора који сву пажњу концентрише на одбрану својих гарнизона у Билећи и Требињу.⁶⁵ Крајем новембра (25. и 26.) херцеговачке и црногорске партизанске јединице нанеле су окупатору и усташко-домобранским снагама тешке ударце на комуникацијама Билећа-Вилуси и Вилуси-Ластва. У тим акцијама убијено је и заробљено више стотина непријатељских војника, међу којима и командант гарнизона у Билећи. Поред уништених тенкова, камиона, мотоцикала, заплењена је и знатна количина пешадијског оружја. Италијански окупатор претрпео је тада и поразе код села Почековића и Жилева Дола. Тиме су били створени услови да црногорске и херцеговачке партизанске снаге организују потпуну блокаду непријатељских гарнизона у Требињу, Билећи, Грахову и Никшићу, непријатељ је имао нове тешке губитке. То је приморало непријатеља да своје снаге држи у гарнизонима и даље од центра слободне територије на којој се одвија интензиван политички рад у народу и стварале нове партизанске јединице и заједнички штабови састављени од Црногораца и Херцеговаца.⁶⁶ Док су се водиле борбе у билећком, требињском и никшићком срезу, Главни штаб НОП-а за Црну Гору 26. децембра наредио је команди Никшићког НОР одреда да пребаци део својих снага у северну Херцеговину, у гатачки срез, и помогне херцеговачким јединицама на том терену и Жупо-Пивском батаљону Дурмиторског НОР одреда око уништења непријатељских гарнизона у Гацку, Кули Фазлагиха и Борчу. Почетком 1942. на терен Гацка долази изасланик Драже Михајловића, мајор Бошко Тодоровић са групом официра. Они убрзавају формирање четничких јединица у Херцеговини и ступају у ближу сарадњу са италијанским окупатором у Гацку, Билећи и Мостару. Формиран је 4. јануара штаб четничких јединица за Херцеговину и Црну Гору и одржан састанак истакнутих представника четничких штабова у Црној Гори, Херцеговини и источној Босни. У борби порив НОП-а четници се ослањају, преко својих представника, и на јаке непријатељске гарнизоне у Гацку, Автовцу, Борчу и Кули Фаслагиха, како би заједнички са њима водили борбу против НОР-а. Опасност од тих снага била је изражена и на терену билећког среза, на простору Бијела Рудина-Мека-Груда-Корита, где је деловало четнички Погранични батаљон. Та ситуација приморала је руководство ослободилачке борбе у Херцеговини да се још чвршће повеже са руководством НОП-а у Црној Гори и за уништење четника користи и партизанске јединице из Црне Горе.

Након пораза непријатељских снага на комуникацијама Билећа-Никшић и Требиње-Билећа, италијански окупатор напустио Ластву, чиме је повезана пространа слободна територија у

⁶⁵ АВП, к. 143-38/4-1; к. 143а-47/12-1, 38/4-1; Зб. НОР, IV-2, стр. 403; Г. Миљанић, н. д, стр. 106-107, 110-112; Ђ. Пиљевић, Билећа у НОР, I, стр. XXVII

⁶⁶ Зб. НОР, IV-2, стр. 144, 242, 437; III-1, 83-96, 103, 236, 237, 358, 405, 429, 553; Ђ. Пиљевић, н. д, стр. XXVII; Г. Миљанић, н. д, стр. 124-125, 142-144.

Херцеговини и Црној Гори. Непријатељски гарнизони у Грахову, Билећи и Требињу тражили су нове снаге, плашећи се уништења својих снага у тим местима.⁶⁷

Да би се ускладила дејства партизанских снага у Херцеговини и Црној Гори, на иницијативу Главног штаба за БиХ и Главног штаба за Црну Гору у Ластви код Требиња, 4. јануара 1942. године, одржано је саветовање коме су присуствовали истакнути руководиоци ослободилачке борбе из Црне Горе и БиХ. Формиран је тада заједнички Оперативни штаб НОР-а за Херцеговину и Црну Гору.⁶⁸

Формирањем заједничког Оперативног штаба за Херцеговину и Црну Гору стекли су се политички и војни услови за обједињавање и усмеравање дејства херцеговачких јединица по најважнијим непријатељским упориштима и комуникацијама у Херцеговини и Црној Гори. У току јануара формиране су нове заједничке ударне чете и батаљони, чија ће дејства доћи до пуног изражаја у току зиме и пролећа 1942.⁶⁹ Ове јединице биле су састављене од најхрабријих и проверених бораца, одањих припадника НОП-а. Њихова дејства имала су највише успеха на територијама билећког, требињског и гатачког среза у Херцеговини и територијама на којима су дејствовали Никшићки и Дурмиторски НОП одред у Црној Гори. Оне су имале првенствени задатак да уништавају четничке штабове и њихове јединице и помажу развој ослободилачког покрета на територијама на којима су дејствовали.⁷⁰

Док је Жупо-пивски батаљон дејствовао у северној Херцеговини, најчешће на територији гатачког среза, Бањско-Вучедолски и Граховски батаљон били су ангажовани на територији јужне Херцеговине. Уништене су непријатељске трупе, железничка пруга и путеви и у блокади држани непријатељски гарнизони. Жељезничка пруга и путеви Хум-Дубровник, Требиње-Билећа-Никшић били су под контролом херцеговачких и црно-

⁶⁷ ЗБ. НОР, III-1, стр. 413; III-2, стр. 92, 437; Обрад Цицмил, Дурмиторски НОП одред, Београд 1966, стр. 103; Г. Миљанић, н. д, стр. 150—154; Ђ. Пиљевић, н. д, стр. XXVII-XXVIII.

⁶⁸ За команданта је постављен Саво Ковачевић, заменик Ђоко Путица, политичког комесара Петар Илић (Драшпин), заменик политичког комесара Миле Килибарда и војног саветника Оперативног штаба пуковник Саво Оровић. ЗБ. НОР. IV-3, стр. 32-33.

⁶⁹ Почетком јануара у с. Баљцима, код Билеће, формирана је Ударна партизанска чета под командом Митра-Мује Ковачевића и комесара Косте Грбуачића. Ова чета је дејствовала против четника у вучедолској општини и гатачком срезу. 9. јануара 1942. формиран је у с. Делаше, Билећа, друга Ударна партизанска чета, под командом Максима Ковачевића и комесара Душана Кандића, коју ће Оперативни штаб упутити као помоћ Коњичком партизанском батаљону. У с. Баљци, Билећа, формиран је 28. I. 1942. Први ударни батаљон, елитне партизанске јединице, састављене од најбољих бораца из херцеговских и црногорских јединица. Командант Владе Сегрт, заменик Љубо Ковачевић, пол. комесар Стево Ковачевић, а заменик Милија Станишић. Команда сектора Невесиње-Гацко била је у рукама Црногораца — Митра Ковачевића и Блажа Ђурчића.

⁷⁰ ЗБ. НОР, IV-3, стр. 32—33, 262—263; III—1, 413; Ђ. Пиљевић, н. д, стр. XXVIII-XXIX; Г. Миљанић, н. д, стр. 193—194; Херцеговина у НОБ, стр. 267.

горских јединица у зиму 1942. године.⁷¹ У Црној Гори је дејствовала једна херцеговачка ударна чета, као војна и политичка формација, на територији никшићког и даниловградског среза. Док је огромна већина црногорског народа ову херцеговачку ударну партизанску чету прихватила и помогла, четнички штабови називали су је „казненом експедицијом“, због тога што јој се нису могли успешно политички, ни војнички супроставити.⁷²

Дејствима црногорских и херцеговачких ударних чета и батаљона, јануара-марта 1942. године уништани су четнички штабови и јединице и у већем броју акција нанети озбиљни удари италијанским и усташко-домобранским снагама у северној, североисточној и јужној Херцеговини. У Пиви и Голији црногорске и херцеговачке јединице разбиле су четничке формације и створиле пространу слободну територију, која је преко Изгора и Чемерна у гатачком срезу и источној Херцеговини, била повезана са слободном територијом у источној Босни са центром у Фочи, у коју 25. јануара долази и Врховни штаб и ЦК КПЈ. То ће омогућити тешњу сарадњу војних и политичких руководства у Херцеговини и Црној Гори са највишим руководством НОР-а и бржи и свестранији развој оружане борбе на овим просторима Југославије. У том периоду дошло је и до левих девијација у развоју НОП-а, које су почеле крајем 1941. а пун интезитет добиле у фебруару и марту 1942. године.⁷³

Највиши војни и политички успјех постигле су снаге НОП-а уништењем четничког штаба за источну Босну и Херцеговину, 19/20. фебруара, и веома јаког усташког упоришта Борац, 17. априла 1942. године.⁷⁴ Тада се слободна територија у Херцеговини и Црној Гори чвршће повезује са слободном територијом у Источној Босни, правилније усмерава политичка и војна активност јединица и организација НОП-а у Херцеговини и Црној Гори у пролеће 1942. године.

Đorđe Piljević

THE COLLABORATION OF THE PEOPLES OF MONTENEGRO AND
HERCEGOVINA DURING THE FIRST YEAR OF THE WAR
OF NATIONAL LIBERATION

Summary

The people of Montenegro and Hercegovina have fought joint battles for almost years against the same enemy-Ottoman empire, Austro-Hun-

⁷¹ Зб. НОР, III-1, стр. 413, IV-3, стр. 199; Б. Јовановић, н. д, стр. 433.

⁷² Ова јединица је дејствовала у никшићком и даниловградском срезу, у катунској нахији. Њеним доласком на територију Цуца и Чева ожи-вео је НОП. — в. Херцеговина у НОБ, стр. 373—375

⁷³ Г. Миљанић, н. д, стр. 192—201; Зб. НОР, IV-3, стр. 38—39; III-2, 490, 494—500; III-5, стр. 111.

⁷⁴ Зб. НОР, IV-3, стр. 230; Г. Миљанић, н. д, стр. 199—204—206; Ђ. Пиљевић, н. д, XXIX.

garian empire, the Italian and German fascism. Through those battles the unbreakable unity of the peoples of Hercegovina and Montenegro was created. In the battles of the XIX century, and subsequently in the First and Second World War, inside these territories occurred the movement of the population, and that made their relationship stronger and the enemy was unable to destroy it. The Serbs of Hercegovina considered each attack on the population of Montenegro as a direct attack on themselves, regardless who the enemy was where he came from. During the two World Wars that relationship became more consolidated when the eastern and the parts of southern Hercegovina were the integral parts of Zeta ducky.

During the War from 1941. to 1945. their military and every other cooperation were carried out to a great extent. In May and in the beginning of June 1941, the people of Montenegro shelters and helps the refuges from Hercegovina and other parts of Yugoslavia who were banished by facists. The most outstanding part in that had the people of Banija, Piva, Golije and villages of Nikšić District.

Already in the uprising in June in Hercegovina, the joint struggfe of the Montenegrins and Hercegovinias was manifested through the formation of joint military units and headquarters and their actions against the enemy on the territory of Montenegro and Hercegovina and other parts of Jugoslavia. In the battlers from June 1941. to the summer of 1942. Hercegovinians and Montenegrins inflicted great losses to the enemy and they created a specious, free territory and military-political and other conditions for the formation of new government and continuation of the war liberation.

